

Žytomyrská hromadná poprava Čechů v roce 1938

MEČISLAV BORÁK

Politické represe Velkého teroru připravily o život tři čtvrtě milionu nevinných lidí a statisíce dalších postihly vězněním v nápravně pracovních táborech. Mezi popravenými byly rovněž stovky Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí. K největší hromadné exekuci osob českého původu na území SSSR došlo na svátek svatého Václava 28. září 1938 v Žytomyru. Při příležitosti výročí 80 let od popravy přetiskujeme vybrané a redakčně upravené kapitoly z knihy *Zatajené popravy*¹ již zesnulého historika Mečislava Boráka. Text je zároveň doplněn o některé archivní dokumenty, které se k tomuto případu podařilo získat z ukrajinských archivů.

Represe Velkého teroru se značně lišily od represí předchozích let: zatímco dříve se trestní orgány zabývaly hlavně „neproletářskými živly“ (kulaky, podnikateli z doby NEPu, příslušníky „staré“ inteligence), nyní se hrot represí obrátil i proti představitelům jiných sociálních skupin. K hlavním cílům patřila likvidace zbytku opozice, čistka stranického a státního aparátu (a vytvoření nového, absolutně oddaného stalinskému vedení), úplné zničení zbytků vykořisťovatelské třídy (statkářů, kulaků, buržoazie, účastníků ozbrojeného boje proti sovětské moci) a potlačení i těch nejmenších projevů svobodného myšlení ve všech vrstvách společnosti. Stalinový režim se přitom odvolával i na hrozbu války, před níž chtěl v zemi zlikvidovat „pátou kolonu“ nepřátel. A hledal se i viník hospodářských

potíží v rozvoji socialismu, na něhož by šlo svalit odpovědnost.

Na Ukrajině měly masové represe svou specifikou, měly zde jasné národnostní zaměření. Nařčení z nacionalismu, ukrajinského šovinismu, z nacionalistické úchylny, z členství v nacionalistických kontrarevolučních organizacích, to byly velmi časté „zločiny“ ve zfalšovaných a vykonstruovaných vyšetřovacích spisech obviněných osob.

Některé druhy represí na Ukrajině o několik let předcházely pozdější masové národnostní akci NKVD. Např. v říjnu 1935 schválilo politbyro ÚV KS(b)U [Ústředního výboru Komunistické strany (bolševiků) Ukrajiny] a v listopadu též ÚV VKS(b) [Všesvazové Komunistické strany (bolševiků)] návrh Vinnyckého oblastního výboru strany na vysídlení 1500 polských rodin z „příhra-

ničných okresů“ s odůvodněním, že polské obyvatelstvo je „nespolehlivé“, podezřelé ze špionáže a většinou přísluší „k náboženskému aktivu a jiným kontrarevolučním živlům“. Pozdější realizace tohoto opatření se v řadě případů dotkla i rodin českých kolonistů. Na přelomu let 1936/1937 byl ÚV KS(b)U obviněn z trockismu, ukrajinského nacionalismu a „pravé úchylny“ a došlo k výměně celého ukrajinského vedení strany. Noví funkcionáři pak zahájili očištnou kampaň a připravili represe i v řídicích strukturách.²

Zásadní impuls k systematickému rozvoji likvidačních akcí Velkého teroru dalo usnesení politbyra ÚV VKS(b) z 2. července 1937 „O protisovětských živlech“. Telegram stranickému vedení republik, krajů a oblastí ukládal zaměřit hrot represí na kulaky, kteří se vrátili

1 BORÁK, Mečislav: *Zatajené popravy. Češi a českoslovenští občané popravení na sovětské Ukrajině. Z historie Velkého teroru na Volyni a v Podolí*. Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik, Opava 2014. Práce vznikla s podporou Grantové agentury ČR v souvislosti s řešením výzkumného projektu reg. č. 409/09/0555, jehož řešitelem byla Fakulta veřejných politik Slezské univerzity v Opavě. Text je publikován se souhlasem dědiců Mečislava Boráka.

2 Polityčni represiji na Vinnyččyni. 1918–1980 roky. In: *Reabilitovani istorijeju. Vinnycka oblast. Kn. 1*. Vinnycja 2006, s. 43–44.

Pravděpodobně místo, kde bylo 28. září 1938 popraveno 80 údajných spiklenců, mezi nimiž bylo 78 Čechů. Dnes součást areálu vojenské nemocnice.
Foto: Štěpán Černošek

domů po letech věznění v gulazích a z vyhnanství, a „neprodleně zastřelit“ ty z nich, kteří se projevují nepřátelsky. K administrativnímu provedení příkazu měly opět vzniknout „trojky“ NKVD a v každé správní jednotce se měl stanovit počet osob určených k zastřelení či k deportaci do gulagů. Dne 4. července 1937 přišel od lidového komisaře vnitra SSSR Nikolaje Ježova telegram s pokyny k provedení akce. Náčelníci útvarů NKVD, státní bezpečnosti a milice měli do dvou dnů prověřit všechny své vyšetřovací a agenturní materiály na kriminální a kulacké živly a stanovit osoby určené k zastřelení nebo uvěznění v gulagu. V zájmu utajení akce se měla v úředním styku místo

zastřelení užívat formulace „přísná izolace“ a místo uvěznění v gulagu „vyhoštění“. Vyhotovené podklady obsahovaly údaje o místě pobytu osob určených k zatčení, o složení jejich rodin, osobní charakteristiku z obecní rady a kolchozu o sociálním postavení a majetkových poměrech, potvrzení soudních a administrativních orgánů o osobní zachovalosti a registraci pobytu, protokoly výpovědí svědků a sdělení agenturních orgánů a souhlas prokurátora k zatčení.

Hlavní úlohu při organizaci hromadných zatčení měly meziokresní operativní skupiny pracovníků bezpečnosti, vytvářené v bývalých okružních centrech a velkých stře-

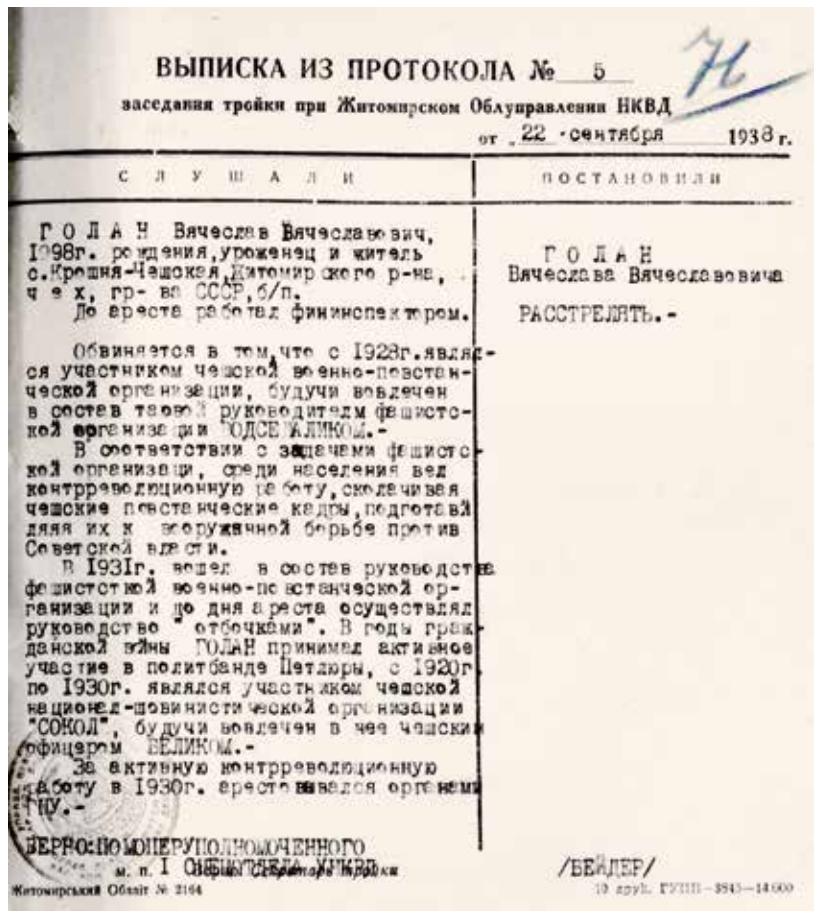
discích. Na území republiky bylo vytvořeno celkem 45 takových meziokresních operačních skupin GUGB NKVD [Glavnoje upravlenije gosudarstvennoj bezopasnosti - Hlavní správa státní bezpečnosti] Ukrajiny. Do jejich čela byli jmenováni odpovědní pracovníci oblastních správ a okresních oddělení NKVD. Zatčené odváželi do věznic nebo drželi ve vazbě v sídlech NKVD, zatčení musel potvrdit náčelník skupiny a okresní prokurátor. Operace se účastnil i aktiv KS(b)U. Aby se zabránilo útekům z Ukrajiny, byl před začátkem operace zesílen režim ochrany hranic.³

Represivní činnost mimosoudních „trojek“ a „dvojek“, jež byla před veřejností do značné míry skryta, zčásti

3 PODKUR, Roman: „Velykyj teror“ na Vinnyččyni (1937–1938 rr.): dijálnist terytorialnogo aparatu organiv deržavnoji bezpeky, stereotypy svitogljadu čekistiv. In: *Zločiny totalitarnych režimiv v Ukrajinі: naukovyj ta osvıtnij pogljad*. Kyjiv 2012, s. 61–63.

Výpis z protokolu ze zasedání „trojky“ při Žytomyrském oblastním velitelství NKVD o popravě finančního inspektora Václava Holana. V dokumentu stojí: „Je obviněn z toho, že byl od roku 1928 členem české vojensko-povstalecké organizace, do níž byl zapojen vedoucím fašistické organizace Vodseďálkem. Na základě zadání této fašistické organizace vedl mezi obyvatelstvem kontrarevoluční činnost, spojoval české povstalecké kádry a připravoval je k ozbrojenému boji proti sovětské vládě. Od roku 1931 patřil do vedení fašistické vojensko-povstalecké organizace a až do zatčení řídil tzv. odbočky. V období občanské války byl Holan aktivním členem Petljurovy politické ozbrojené skupiny, v letech 1920 až 1930 byl členem české nacionálně-šovinistické organizace Sokol, do níž ho zapojil český důstojník Belik. Za aktivní kontrarevoluční činnost v roce 1930 byl zatčen orgány GPU.“

Foto: Státní archiv Žytomyrské oblasti (DAŽO)

doplňovaly soudní orgány, naopak zcela obrácené směrem k veřejnosti, které dokonce pořádaly veřejné procesy. Jejich cílem bylo zakrýt skutečné příčiny hospodářských potíží a svést hněv veřejnosti na údajné konkrétní viníky, označené za nepřátele a záškodníky. Na Ukrajině se jen v době od 1. června 1937 do 10. ledna 1938 konalo 72 veřejných procesů, při nichž bylo z 399 souzených osob celkem 238 odsouzeno k zastřelení.⁴

Porada vedoucích pracovníků NKVD v lednu 1938 shrnula dosažené výsledky „masových operací“ a vyslovila se pro jejich prodloužení a další činnost „trojek“. V únoru 1938 pak Ježov požádal předsedu Rady lidových komisařů Vjačeslava Molotova, aby k již přiděleným 22 milionům rublů na provedení operací mu byly dotace navýšeny na 70 milionů rublů, zvláště kvůli deportacím kulaků a protisovětských živlů. Plánované náklady na realizaci represí se tak

zvýšily více než trojnásobně.⁵ Při hodnocení se ukázalo, že Ukrajina plně stanovené limity represí příliš liknavě, takže Stalin se rozhodl poslat do Kyjeva Nikitu Chruščova jako nového prvního tajemníka strany. Zároveň v Moskvě schválili pro Ukrajinu dodatečný limit na zastřelení dalších 6 tisíc osob a činnost „trojek“ byla prodloužena.

V polovině února 1938 přijel do Kyjeva na zvláštní misi Nikolaj Ježov, aby sdělil, že represe budou

4 *Polityčnı represiji na Vinnyččyni*, s. 54.

5 RAFALSKA, Tetjana L.: „Velykij teror“ na Žytomyrščyni (lipec 1937 r. - listopad 1938 r.). Disertacija. Nacionalnyj pedagogičnyj universytet M. P. Dragomanova, Kyjiv 2010, s. 129.

nejen pokračovat, ale že se musí zintenzívnit. Místní zástupci měli podat žádosti o doplňkové limity (k 16. únoru v NKVD USSR tyto žádanky na limity pro oblastní „trojky“ dodané z oblastních správ NKVD navrhovaly represe pro 46150 osob, z toho v 1. kategorii předpokládaly zastřelení „pouze“ 23650 osob). Ježov však na operativní poradě 17. února sdělil, že je třeba na Ukrajině zastřelit ještě 30 tisíc nepřátel, a téhož dne to potvrdilo i politbyro ÚV VKS(b). Ježov vyjádřil nespokojenost nad výsledky represí na Ukrajině. Kritizoval zvláště to, že se tam řádně nevedla evidence nepřátel režimu, takže represivní akce byly málo účinné. Proto se další fáze operace měla uskutečnit na zcela nových základech.⁶

Po odjezdu Ježova začala v Kyjevě pracovat inspekce operativní brigády GUGB NKVD SSSR. Prověrka měla oficiálně shrnout výsledky práce při odhalování „špionážně-trockistických, pravicových, vojensko-fašistických, nacionalistických a jiných antisovětských sil“ na Ukrajině. Inspektoré kritizovali nepořádky v evidenci, nízkou úroveň vyšetřování, nárazovost zatýkáckých kampaní (např. zahrnutí všech 10 tisíc osob nedávno vyloučených z KS(b)U mezi osoby určené k represím). Při hledání nepřátel údajně nebyly využity operativní možnosti, pozornost se měla více zaměřit i na dopravu a specifika příhraničního regionu. Do okresů měly nastoupit operativní skupiny z oblastních správ NKVD a ihned započít s vyhledáváním „nepřátel režimu“.⁷

Tehdy se začalo poprvé vážně uvažovat i o tom, že by se na Ukrajině měla provést speciální operace zaměřená na českou menšinu. Dosavadní národnostní operace NKVD postihly především Němce, Poláky, Lotyše, Es-

tonce, Finy, Řeky, Rumuny a četné asijské národy, vždy podle specifické národnostní situace v jednotlivých regionech SSSR. Mnozí Češi byli perzekvováni již v rámci těchto operací, zvláště v souvislosti s Němci a Poláky, ale samostatná operace proti nim nebyla oficiálně vyhlášena, neboť s výjimkou několika ukrajinských okresů nebyla jejich komunita nikde příliš početná. Dochoval se však návrh příkazu lidového komisaře vnitřní Ježova z přelomu února a března 1938 „O nedostatcích přípravy a provedení masových operací na Ukrajině“, v němž se mezi nezbytnými opatřeními k nápravě uvádělo: [...] 3. *Dodatečně provést v USSR speciální operaci proti Čechům, s projednáním případů v rámci příkazu č. 00485. Zatčení podléhají následující kategorie: a) osoby spojené s českými diplomatickými úřady, nacházejícími se na území Ukrajiny; b) bývalí čeští legionáři; c) antisovětský, nacionalistický aktiv českých kolonií, spojený se zahraničím; d) kulactvo a duchovenstvo českých kolonií; e) političtí emigranti z Československa, s výjimkou osob prověřených a důvěryhodných.*⁸

Záhy se to projevilo vzrůstem fiktivních obvinění českých osadníků z členství v podzemní Polské vojenské organizaci (Polska Organizacja Wojskowa - POW) či ze špionáže ve prospěch Polska. Zároveň se však stále častěji objevovaly iniciativní pokusy vyšetřovatelů NKVD o konstrukci čistě českých špionážních, diverzních, sabotážních a jiných kontrarevolučních organizací podle konkrétních podmínek v jednotlivých střediscích české menšiny na Ukrajině. Znamenalo to významné zesílení represí vůči Čechům, jež přišlo až v době, kdy intenzita Velkého teroru již slábla. Zatímco jinde v SSSR teror

vrcholil už v roce 1937, na Ukrajině tomu bylo naopak, zesílil až po zmíněné kritice z moskevského ústředí. Podle dosavadních zjištění bylo v roce 1937 zastřeleno na Ukrajině nejméně 181 Čechů, v roce 1938 nejméně 352, tedy dvakrát více než v prvním období teroru. Dobře to svědčí o skutečném charakteru oněch „poprav“, narychlo realizovaných na politickou objednávku. Mnohé z nich se uskutečnily až na podzim 1938, kdy se již chystalo zastavení teroru a začínali se hledat viníci, na něž by šlo svalit odpovědnost za nezákonné „přehmaty“.

Rok Velkého teroru na Žytomyrsku (září 1937 – září 1938) a jeho české oběti

Žytomyrská oblast patří k největším oblastem dnešní Ukrajiny. Až do června 1925 byla součástí převážně Volyňské a částečně též Kyjevské gubernie, od roku 1932 pak náležela ke Kyjevské a Vinnycké (okresy Berdyčiv, Čudniv aj.) oblasti. Z nich k 22. září 1937 vznikla jako samostatný územně-správní celek, který má dnes 23 okresů.⁹

První česká kolonie na Žytomyrsku vznikla již v roce 1870 v Zubivščyně a záhy následovaly další (Vilšanka, Vysoké, Krošna, Okilok aj.). Při sčítání lidu v roce 1897 už na Volyni pobývalo přes 27 tisíc Čechů, jen v Žytomyrském okrese žilo před první světovou válkou 3 642 Čechů. Ještě po válce bylo v roce 1924 zjištěno ve třech okresech Volyňské gubernie (Korosteňský, Žytomyrský a Šepetivský) 7 838 Čechů. Podle soupisu obyvatelstva v roce 1926 žilo ve Volyňském okruhu 3 631 Čechů. I po druhé světové válce počty Čechů na Žytomyrsku stále přesahovaly dva tisíce obyvatel, ještě v roce 1989 se

6 ŠAPOVAL, Jurij I.: „Ukrainskije nacionalisty“ v ramkach prikaza 00447 na primere Kijevskoj oblasti. In: *Stalinizm v sovetskoj provincii. 1937-1938 gg. Massovaja operacija na osnove prikaza 00447*. Moskva 2009, s. 392-393.

7 RAFALSKA, Tetjana L.: „Velykij teror“, s. 134-136.

8 KOKIN, Sergij - JUNGE, Mark (eds.): *Velykij teror na Ukrajinu. „Kurkulskaia operacija“ 1937-1938 rr*. Častyna II. Vyd. dim „Kyjevo-Mohyljanska akademija“, Kyjiv 2010, s. 31.

9 Dovidka pro zminy v administratyvno terytorialnomu podili Žytomyrskoj oblasti. 1917-2003 rr. In: tamtéž, s. 654-657.

zde k české národnosti hlásilo 1 835 osob.¹⁰

Češi, kteří na Ukrajině už zapustili kořeny a vytrvali zde i po drastických událostech, jež s sebou přinesly světová a občanská válka a bolševická revoluce, sdíleli v nových politických a společenských poměrech osud všech ostatních obyvatel Sovětského svazu. Týkalo se to jak problémů s přestavbou národního hospodářství a zásadních společenských přeměn v duchu komunistické ideologie, tak násilné kolektivizace vesnice, hladomoru a posléze i politických represí, kterými byli jako občané „cizího“ původu ohroženi ve zvýšené míře. Navíc se koncem třicátých let dostali do vedení Žytomyrské oblastní správy NKVD lidé, jejichž pochybné morální kvality umožňovaly nastupující běsnění Velkého teroru.

„Výroba zločinců“ na žytomyrské správě NKVD

Prvním náčelníkem správy NKVD Žytomyrské oblasti byl jmenován Lavrentij Trochimovič Jakušev (Babkin), původem Rus z Alexandrovky v Kurské gubernii, který sem byl k 1. říjnu 1937 převeden z funkce zástupce náčelníka správy NKVD Kyjevské oblasti. Tehdy byl pro novou Žytomyrskou oblast jako první limit represí Velkého teroru stanoven počet 2 300 osob (800 popravených a 1 500 osob odsouzených do gulagů). Ukrajinský lidový komisař vnitra I. M. Leplevskij třikrát žádal Moskvu o navýšení limitů pro Ukrajinu. K žádostem se posléze přidal i nový oblastní náčelník v Žytomyru Jakušev. Ohlásil splnění limitu 800 popravených už k 19. listopadu 1937 a dodal, že v oblasti bylo ale odhaleno mnohem více nepřátel; žádal proto navýšení „první kategorie“ o dalších 500 osob. V lednu 1938 navíc požádal

o vysídlení z oblasti sedmi tisíc rodin určených k represí. V únoru 1938 byl limit osob určených k zastřelení navýšen pro Žytomyr o 500 lidí, po únorové návštěvě Ježova na Ukrajině byl zvýšen na celkových 1 450 osob.¹¹ Skladba oněch nepřátel byla mimořádně pestrá. Ze soukromých rolníků a žen v domácnosti, ale i z kolchozníků a dělníků, učitelů, inženýrů a lékařů, posléze i soudců, vojáků, pracovníků bezpečnosti i funkcionářů stranického a státního aparátu se náhle stávali trockisté, sionisté, fašisté, teroristé, diverzanti, sabotážníci, špioni, kontrarevolucionáři všeho druhu a nacionalisté, včetně těch českých.

Jakuševovi se vcelku dařilo zadání represivních operací naplňovat, nicméně pozdější kontroly našly v činnosti oblastní správy NKVD řadu závažných nedostatků. Nešlo jen o nepořádek v evidenci zatčených a popravených, o zjevné nedostatky v metodice vyšetřování, ale i o případy rozkrádání (např. konfiskovaných cenností a šatstva zatčených, zabavených peněžních hotovostí, na něž byly vydávány fiktivní pokladní doklady), nebo o případy násilného, někdy až sadistického zacházení se zatčenými, s cílem vynutit na nich přiznání k činům, které nespáchali. Podle pozdějších výpovědí svědků se Jakušev osobně účastnil mučení vězňů, nechával je kopat vlastní hroby, stavěl je do řady a dával postupně střílet před očima spoluvězňů, prikazoval vytrhávat zastřeleným zlaté zuby a prodávat věci zatčených, přičemž získané prostředky využíval na opravy bytů pracovníků NKVD a rozděloval je podřízeným jako prémie.¹²

Působení Jakuševa v Žytomyru ukončil útek 11 vězňů z žytomyrské věznice, jimž se podařilo přelomit mříže u okna do dvora. K jejich dopa-

dení vzniklo sedm operativních skupin a vypomáhal i stranický, komсомolský a družstevní aktiv prověřující po několik dnů všechny osoby v okolí města. Právě v době příjezdu lidového komisaře vnitra Ježova na Ukrajinu, 17. února 1938, byli uprchlíci dopadeni a na místě zlikvidováni, nicméně Jakušev byl z funkce odvolán. Stal se pak zástupcem lidového komisaře vnitra v Krymské autonomní sovětské socialistické republice (ASSR), ale v prosinci 1938 byl pozván do Moskvy a zatčen. Paradoxně se tak nestalo za zločiny spáchané v Žytomyru, nýbrž za porušení příkazu o zakončení operací Velkého teroru. Přestože tento příkaz z 26. listopadu 1938 s okamžitou platností rušil mimosoudní „trojky“ a nařizoval zastavit operace, Jakušev na Krymu nařídil zastřelit ještě ve dnech 28. a 29. listopadu 770 osob, přičemž prý 553 z nich zastřelil osobně. Za toto porušení služební disciplíny byl v červnu 1939 odsouzen Vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR k 20 letům gulagu, ale rozhodnutím Prezidia Nejvyššího soudu SSSR byl v říjnu 1941 propuštěn a opět se vrátil k práci v orgánech NKVD. Působil v oddílech zvláštního určení, v partyzánském podzemí i na ministerstvech obrany a vnitra SSSR a získal nejvyšší vyznamenání včetně řádů V. I. Lenina a Rudé hvězdy. Teprve v roce 1957 byl za někdejší „porušování zákonosti“ vyloučen z řad KSSS. Zemřel v roce 1983 v Moskvě.¹³

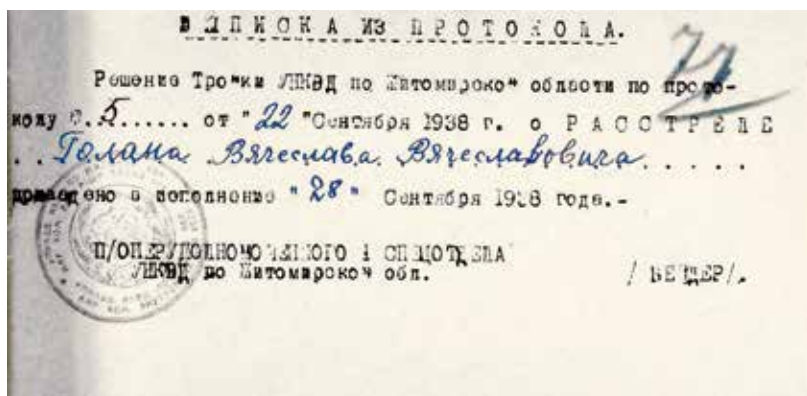
Nástupcem Jakuševa se od března 1938 stal Grigorij Matvejevič Vjatkin, který do Žytomyru přišel z Moskvy z funkce náčelníka 6. oddělení 6. odboru Hlavní správy státní bezpečnosti NKVD SSSR. Podle svého pozdějšího svědectví tam byl vyslán, aby zařídil urychlení represivních akcí. Nový lidový komisař vnitra

10 LUTAJ, Majja: *Čechy na Žytomyrščyni. Istorija i sohodennja*. Žytomyr 2008, s. 4 a 8; KOPIJČENKO, Larysa Arsentijivna: Represiji sered českocho naselennja Žytomyrščyny. In: *Reabilitovani istorijeju. Žytomyrska oblast. Kn. 2*. Polissja, Žytomyr 2008, s. 7.

11 Movoju dokumentiv. In: *Reabilitovani istorijeju. Žytomyrska oblast. Kn. 1*, s. 102–103.

12 RAFALSKA, Tetjana L.: „Velykij teror“, s. 132, 136–137; PETROV, Nikita: „Stalinskij pitomec“ – Nikolaj Ježov. Moskva 2008, s. 182.

13 RAFALSKA, Tetjana L.: „Velykij teror“, s. 138.

Potrvení o vykonání popravy Václava Holana a Štěpána Tomana

Foto: DAŽO

Pro mnohé pracovníky bezpečnosti, milice či prokuratury ovšem nemusela být podobná tvrzení pouhou výmluvou či omluvou osobních postojů. I v Žytomyrské oblasti se našlo dost takových, kteří byli za svůj nesouhlas s porušováním předpisů při represivních akcích tvrdě potrestáni. V dubnu 1938 byli dva pracovníci NKVD obviněni z „politické slepoty“, pomlouvání orgánů NKVD, nevyužívání postupů k odhalení diverzních organizací, od čehož se dalo již snadno přejít k obvinění z kontrarevoluční sabotáže boje s nepřátelskými živly. Když náčelník Malynského okresního oddělení NKVD A. Mychajlenko napsal lidovému komisaři vnitra Ježovovi, že v Korosteňské zvláštní operační skupině jsou zatýkáni zcela nevinní lidé a mučením nuceni k doznání, sám byl vzápětí zatčen a podroben mučení. Náčelník Berdyčivského městského oddělení NKVD V. Martynjuk byl zastřelen, protože „ztěžoval průběh vyšetřování“, nevytvářel případy po linii polské kontrarevoluce a k doznáním zatčených se „stavěl s nedůvěrou“. Zatčení příslušníci NKVD byli pak obvykle svými kolegy nelidsky týráni a mnozí byli ubiti již při výslechu, jako např. náčelníci Korosteňského městského a oblastního oddělení milice V. Skrypnyk a Alexejenko. Potrestáni byli též pracovníci oblastní prokuratury, kteří odmítali dávat souhlas k neodůvodněným zatykačům (H. Lohvinov, I. Vaškevič, I. Poliščuk), a někteří byli i zastřeleni (A. Vojevskij).¹⁷

Náčelník 3. oddělení správy NKVD Žytomyrské oblasti Michail Fedorov vyžadoval po podřízených, aby zakončili vyšetřování do tří dnů po zatčení podezřelých, což se sotva mohlo obejít bez užití nezákonných metod výslechu. Zavedl též metodu „skupinových výslechnů“ 10 až 15 obvi-

USSR Alexandr Ivanovič Uspenskij mu prý tehdy řekl: *Pokud nechceš, abych tě zavřel, běž tam a zorganizuj trojku, je třeba postřílet nejméně 500 lidí za den... A když budeš mudrovat... Před námi se neschováš, dozvíme se to, zavřeme tě a zastřelíme.* Uspenskij dokonce přijel v dubnu 1938 do Žytomyru, aby zdůraznil nutnost odhalení a rozbití údajného polského podzemí, Polské vojenské organizace, pro niž mělo pracovat 75 % všech Poláků v pohraničním pásmu. Odrazilo se to i v zatčení mnoha českých obyvatel, nařčených z členství v této organizaci.¹⁴

Tak jako se Vjatkin později hájil tím, že s ohledem na svou osobní

bezpečnost musel vykonat příkaz svého nadřízeného, zcela stejně argumentovali jeho spolupracovníci ve vztahu k němu. Vjatkin totiž v červenci 1938 na oblastní poradě NKVD svým podřízeným údajně nařídil, aby falšovali výslechové protokoly: *Pokud je někdo petljurovec¹⁵, politický bandita, kontrarevolucionář, polský nebo německý nacionalista, dovoluji dát do protokolu i 40 % toho, co neřekl. Za to vás strana ani sovětský lid nebudou soudit.* Jeden z podřízených dokonce tvrdil, že musel popravovat – jeho slovy být „technickým vykonavatelem“ Vjatkinových příkazů – protože jinak by sám byl zastřelen.¹⁶

14 Trahiční storinky istoriji Žytomyrščyny 1917–1980-ch rokov. In: *Reabilitovani istorijeju. Žytomyrska oblast. Kn. 1, s. 34.*

15 Petljurovec – pejorativní označení osob, které byly příslušníky či sympatizanty platformy Ukrajinské lidové republiky nebo za ně byly považovány.

16 RAFALSKA, Tetjana L.: „Velykij teror“, s. 145.

17 Trahiční storinky istoriji Žytomyrščyny 1917–1980-ch rokov, s. 43, 110.

něných, přičemž byl jeden z nich před očima ostatních krutě ztýrán, aby to ovlivnilo jejich ochotu k doznání. Tak se vytvářely fiktivní skupinové případy. Vyšetřovatelé často zcela změnili výpovědi vyslychaných a přidávali do nich vymyšlená fakta. Také náčelník Vjatkin požadoval, aby se soudním orgánům nepředávaly jednotlivé případy, ale aby se rovnou zformovaly společné případy větších skupin. Měly k tomu napomoci i speciální výjezdní skupiny vyšetřovatelů – „rozbíječů“, které v počtu 7–8 osob zajížděly na okresy donutit k doznání zatčené, kteří tak odmítali učinit. Měli prý normu nejméně pěti „rozbitých“ zatvrzelců za den, k čemuž využívali nejrůznějších triků. Patřily k nim výslechové protokoly vyrobené už předem a dávané jen k podpisu, závěry obvinění popisované podle šablony, nejrůznější způsoby vydírání, včetně použití hrubého fyzického násilí. Už v roce 1937 bylo údajně oficiálně povoleno používat při výslechu i mučení a za Velkého teroru to bylo zcela běžným jevem.¹⁸

Některé případy užití násilí však byly už tenkrát posuzovány jako nepřiměřené. Šlo např. o surové bití osob, jež byly odsouzeny k trestu smrti, těsně před vykonáním rozsudku, jak dosvědčil např. Andrej Lukjanov, zástupce oblastního náčelníka Vjatkina: *Ve chvíli mého příchodu odsouzené už bili železnými tyčemi a trubkami, pažbami pušek a holemi, bití bylo kolektivní. Za 3 až 5 minut jsem přikázal, aby je zastřelili. Šetření rovněž potvrdilo, že takové bití odsouzených k smrti bylo v Žytomyru zavedeným ceremoniálem.*

Danylo Maňko měl jako referent správy NKVD působit u žytomyrské

„trojky“ a dávat jí podklady k rozhodnutí o vině souzených osob. Sám ale později vypověděl, že materiály vyšetřovacích spisů vůbec neznal a vycházel jen ze shrnujících přehledů a stručných závěrů obvinění. Zapsali s Vjatkinem ke jménům na soupisech písmeno „R“ (rasstreljať – zastřelit), bez přítomnosti členů „trojky“, a na základě toho se označené osoby objevily v protokolu ze zasedání „trojky“ jako odsouzené k nejvyšší výměře trestu a výroky byly vykonány.¹⁹

První zasedání „trojky“ při správě NKVD Žytomyrské oblasti se konalo 23. října 1937, z 65 souzených bylo 62 osob určeno k zastřelení. V době působení náčelníka Jakuševa se uskutečnilo 27 zasedání, poslední 29. prosince 1937. Za tuto dobu bylo souzeno 4 326 osob, z toho 1 952 bylo odsouzeno k zastřelení. Průměr byl asi 160 souzených na jednom zasedání. V době působení náčelníka Vjatkina „trojka“ zasedala jen pětkrát, od 7. dubna do 10. května 1938, a bylo souzeno 1 999 obviněných a všichni byli odsouzeni k trestu smrti. Počet souzených na jednom zasedání činil v průměru 399 osob (nejvíce, 621 osob, bylo odsouzeno k smrti na posledním zasedání 10. května 1938). Celkem tedy „trojka“ UNKVD Žytomyrské oblasti soudila 6 325 osob, z toho 3 931 osob určila k zastřelení.²⁰

I z této statistiky je zřejmé, že Vjatkin se horlivě snažil plnit zadání, s nímž byl do Žytomyru poslán. Za pouhý měsíc dal prostřednictvím „trojek“ postřílet zhruba stejné množství lidí jako jeho předchůdce za tři měsíce. Ještě výrazněji proslul mimořádným výkonem „zvláštních trojek“ na podzim 1938, které během jednoho a půl měsíce odsoudily k smrti přes

čtyři tisíce zatčených, jak o tom bude řeč v následující kapitole.

Nesmíme ovšem zapomenout, že v době Jakuševova působení dodávala Žytomyrská oblast značný počet „delikventů“ také k rozhodnutí „dvojky“, Komise NKVD SSSR (někdy se uvádí též Lidový komisař vnitřní SSSR) a Prokurátora SSSR. Jen podle příkazu NKVD SSSR č. 00439 bylo v době od 29. října 1937 do 26. ledna 1938 odsouzeno 1 647 osob, z toho 1 467 k trestu smrti; podle příkazu č. 00485 pak v době od 18. října 1937 do 27. ledna 1938 (1 osoba ještě přibyla 1. března 1938) celkem 7 993 osob, z toho k trestu smrti 7 113 osob.²¹ Zbývá dodat, že do Moskvy bylo tenkrát odesláno ke schválení ještě více případů připravených oblastní správou v Žytomyru pro zasedání „dvojky“. I když formulace obvinění byla velmi stručná, na vedení NKVD v Moskvě už v prosinci 1937 poznali, že případy ze Žytomyru vypadají jako zfabrikované, a začali je vracet zpátky. Zčásti pak musely být přepracovány, jiné ale raději předali k projednání oblastní „trojce“, která nebyla na důkazy tak náročná.²²

V hlášení náčelníka správy NKVD Žytomyrské oblasti G. Vjatkina zástupci lidového komisaře vnitřní USSR Dimitriji D. Hrečuchinovi z 3. srpna 1938 se uvádí, že v době od března 1937 do srpna 1938 byly mj. odhaleny 4 české povstalecké „družiny“ a pro členství v českých nacionálních kontrarevolučních, povstaleckých a špionážních organizacích bylo zatčeno 89 osob.²³ Komparací různých soupisů obětí represí se nám podařilo zjistit celkem 77 v tomto období popravených Čechů a československých občanů ze Žytomyrska.²⁴

18 RAFALSKA, Tetjana L.: „Velykij teror“, s. 146–149.

19 Tamtéž, s. 150.

20 Trahični storinky istoriji Žytomyrščyny 1917–1980-ch roku, s. 31.

21 Tamtéž, s. 32–34.

22 RAFALSKA, Tetjana L.: „Velykij teror“, s. 153–154.

23 Trahični storinky istoriji Žytomyrščyny 1917–1980-ch roku, s. 10.

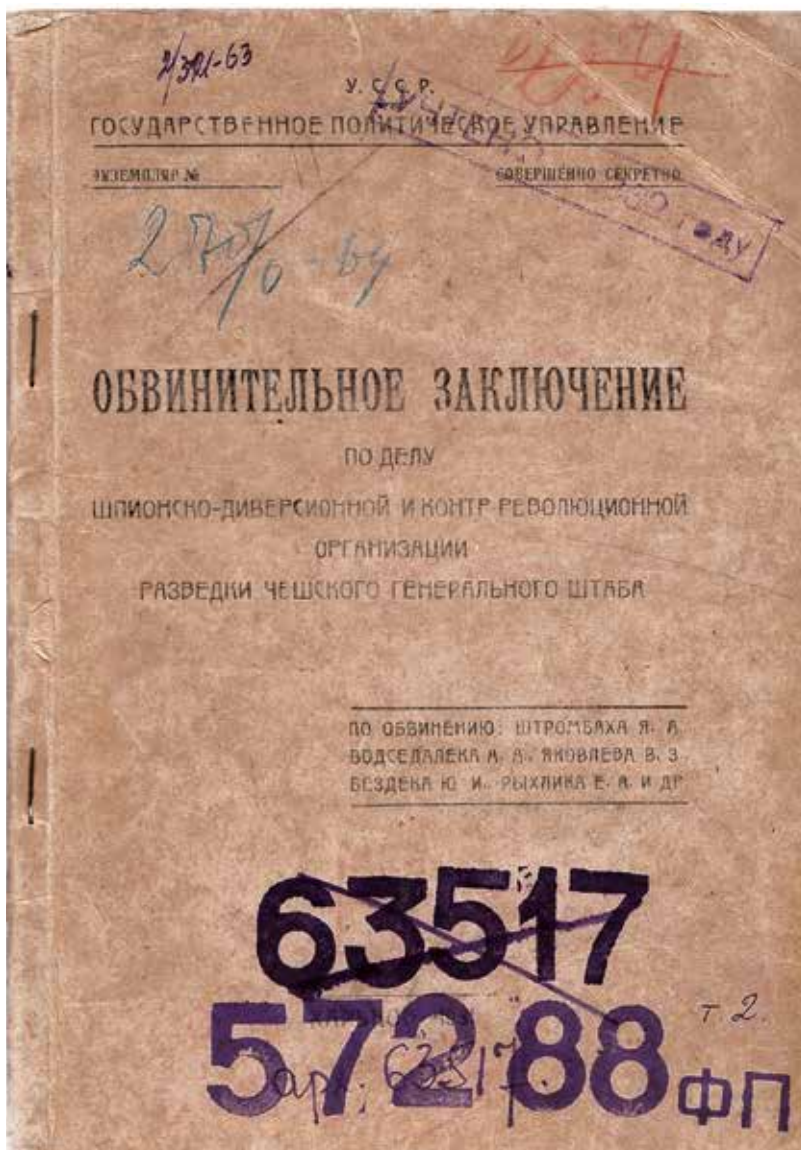
24 Stručné životopisy 77 popravených Čechů viz BORÁK, Mečislav: *Zatajené popravy*, s. 87–97.

Největší hromadná vražda Čechů na svátek svatého Václava 28. září 1938

Po usnesení politbyra ÚV VKS(b) z 15. září 1938 následoval příkaz NKVD č. 00606 ze 17. září, jímž bylo nařízeno dokončit dosud nerozhodnuté případy kontrarevolučních nacionálních „kontingentů“ pomocí zvláštních „trojek“. Taková vznikla i v Žytomyru, kde oblastní správu NKVD vedl od března 1938 Grigorij Vjatkin. Kromě něj byli členy nové „trojky“ oblastní tajemník KP(b) U [Kommunističeskaja partija (bolševikov) Ukrainy - Komunistická strana (bolševiků) Ukrajiny] Maxim A. Didenko a prokurátor Žytomyrské oblasti Vasil D. Rospuťko. Zvláštní „trojka“ za pouhý měsíc a půl svého působení dala zastřelit 4165 osob, jen pouhých 38 souzených poslala do gulagů. Zasedala celkem jedenáctkrát, od 20. září do 3. listopadu 1938, a v průměru vyřídila 382 případy na jednom zasedání. Vjatkin později připustil, že o vině odsouzených nebyl vůbec přesvědčen.²⁵ Tyto okolnosti však bohužel způsobily smrt více než stovky Čechů z Žytomyrska.

Vymyšlené spiknutí

Právě tehdy probíhalo vyšetřování největšího „případu“, který se týkal české menšiny na Ukrajině. Případ souvisel se zfalšováním důkazů o podvrtné činnosti „české vojensko-povstalecké špiónážní organizace“, jež se měla skrývat pod názvem „České družstvo“. Vyšetřování vedlo 3. oddělení správy státní bezpečnosti NKVD Žytomyrské oblasti a jeho výsledkem bylo zastřelení celkem 80 údajných spiklenců, mezi nimiž bylo 78 Čechů.²⁶ Všichni byli zahrnuti do společného vyšetřovacího spisu, který je pro svou rozsáhlost rozdělen do sedmi svazků.²⁷

Závěrečné obvinění „špiónážně-diverzní a kontrarevoluční organizace českého Generálního štábu“ bylo v roce 1931 vydáno tiskem. Brožura následně sloužila orgánům OGPU jako vzor pro další represivní akce.

Foto: Státní archiv Služby bezpečnosti Ukrajiny

Závěrečný spis obžaloby má podobu útlé brožury a připomíná tak „vzorovou“ obžalobu z charkovského procesu s rozvědkou „českého generálního štábu“ z roku 1931.

Důsledně se v něm opakuje v ukrajinštině nezvyklý název „České družstvo“, který vyšetřovatelé volně překládají jako „české nacionální povstalecké sdružení“. Počátky této

²⁵ Trahični storinky istoriji Žytomyrščyny 1917–1980-ch rokov, s. 35

²⁶ Tamtéž, s. 39.

²⁷ Státní archiv Žytomyrské oblasti (Deržavnyj archiv Žytomyrskoj oblasti, dále jen DAŽO), f. 5013, op. 2, spr. 7060-P, t. 1–7 (2917–2923).

organizace se prý datovaly až do roku 1919, kdy na Volyň přišli z Povolží dva čeští váleční zajatci, údajně bývalí důstojníci rakouské armády František Bělík a Eduard Manej. Založili tu českou tělovýchovnou organizaci Sokol, aby *pod její rouškou prováděli mezi českým obyvatelstvem Volyně kontrarevoluční nacionalistickou organizační činnost*. V roce 1925 byl do Žytomyru velitelstvím Kyjevského vojenského okruhu přidělen jako nový velitel 44. střelecké divize Jaroslav Štrombach a zároveň do zdejší české kolonie poslala československá sekce Kominterny působit jako vedoucího české školy Antonína Vodseďálka²⁸, který byl později odhalen jako „rezydent československé rozvědky“.

Údajně se oba hned pustili do záškodnické práce a prostřednictvím Sokola zakládali „české vojensko-povstalecké družiny“ a v jednotlivých českých koloniích v oblasti, na závodech a v českých školách další takové skupiny, navenek kryté jako „odbočky“ Sokola. V letech 1928–1929 měl vytvořit Štrombach z této sítě samostatnou českou vojensko-povstaleckou organizaci s krycím názvem „České družstvo“. Tady si při konstrukci fiktivní organizace vyšetřovatelé zřejmě vzpomněli na případ organizátorů „Družstva“ z roku 1928, jež mělo zprostředkovávat zemědělskou techniku z ČSR, který se bezprostředně týkal i Žytomyrska. Kromě Štrombacha a Vodseďálka měl patřit k vedení organizace i blíže neurčený Moldřík (Mordžik), který přijel v roce 1928 z Československa. Na konci třicátých let už ale nikdo z nich v Žytomyru nepůsobil, Štrombach byl už v roce 1931 popraven, Vodseďálek byl v gulagu na Solovkách a Moldřík se v roce 1936 vrátil zpátky do Československa. V době Velkého teroru údajně tvořili vedení organizace stolař Štěpán Toman, účetní pivovaru Josef Jandura, finanční inspektor

Charkovský proces s příslušníky české menšiny na Ukrajině (označovan rovněž jako „učitelský proces“) se konal před Nejvyšším soudem v Charkově 12.–14. června 1931 a bylo v něm souzeno 21 osob (z toho 12 učitelů), které byly obviněny ze špionáže ve prospěch ČSR a Francie, protisovětské činnosti, agitace proti sovětské vládě a náboženské agitace. Celkem bylo vyneseno 10 rozsudků smrti a 11 trestů těžkého žaláře. Nikdo z odsouzených k trestu smrti však nebyl bezprostředně popraven. Šest osob bylo popraveno až během Velkého teroru v letech 1937–1938.

Vojenský velitel Jaroslav Štrombach (vlevo) a učitel Antonín Vodseďálek, kteří byli v roce 1930 sovětskou OGPU označeni za hlavní organizátory „české vojensko-povstalecké špiónážní organizace“. Osudy obou byly tragické: Jaroslav Štrombach byl 27. května 1931 v Charkově popraven, Antonín Vodseďálek zemřel v roce 1943 jedním z táborů Gulagu u města Uchta. Foto: Archiv ČT, Státní archiv Služby bezpečnosti Ukrajiny

Václav Holan a stavební inženýr Antonín Markup, který jako jediný z nich nebyl zatčen, protože odjel do ČSR.²⁹

Všichni tři členové vedení fiktivní spiklenecké organizace jakékoliv obvinění z protisovětské činnosti rázně odmítali, vždyť nebylo k čemu se doznat. Podle protokolů v jejich vyšetřovacích spisech byl každý z nich vyslechnut jen dvakrát, ale ve skutečnosti je nutili k přiznání tak dlouho, dokud nepotvrdili konstrukci vyšetřovatelů. Jandura odolával asi měsíc, Holan 53 dní a Toman dokonce 80 dní. Stále opakoval: *K žádné kontrare-*

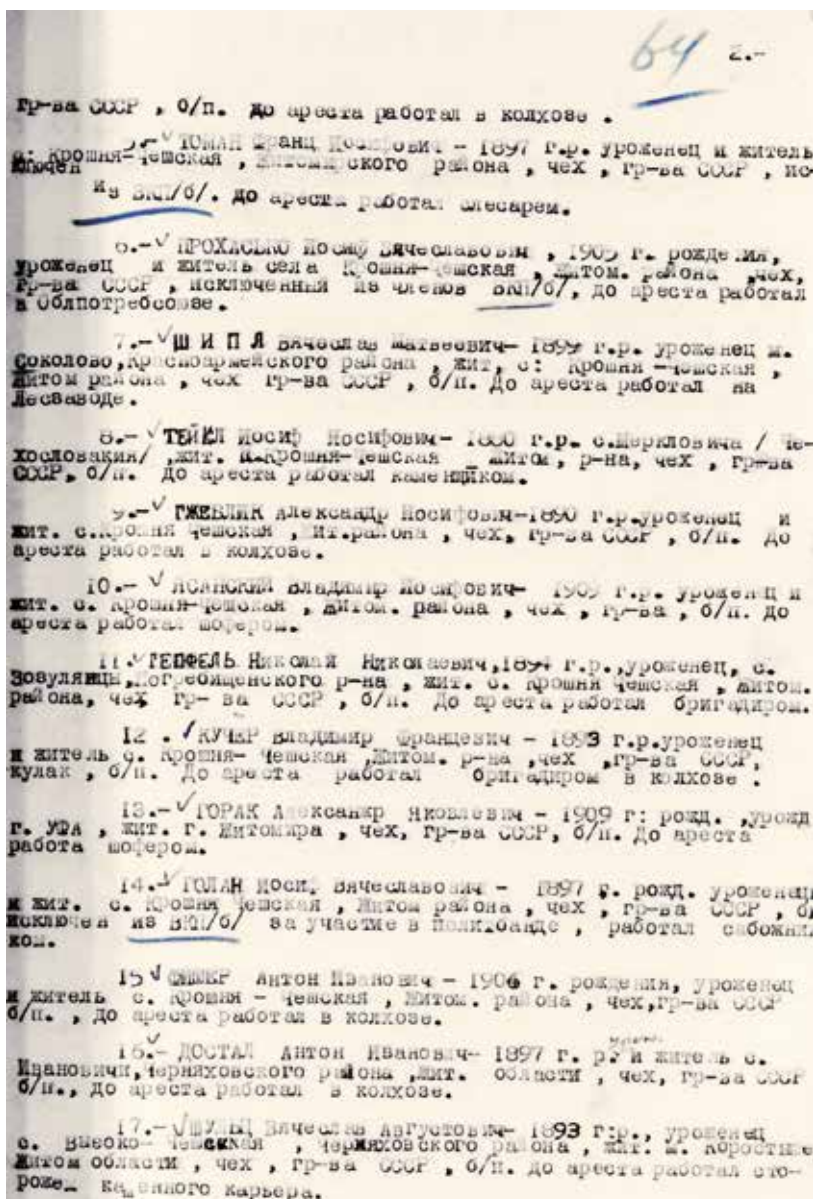
voluční organizaci nenáležím a žádnou činnost proti SSSR ve prospěch cizího státu jsem nikdy neprováděl. Nakonec ale podlehl i on, a konečně pronesl obvyklou přiznací formuli: Přesvědčil jsem se o bezvýhodnosti svého postavení a nesmyslnosti odmítat výpověď, a rozhodl jsem se odhalit vyšetřovacím orgánům celou pravdu a vypovídat o své nepřátelské činnosti, kterou jsem prováděl po mnoho let proti sovětské moci... Doznání dávalo represím navenek zdání legality, ale vyšetřovatelé se často obešli i bez něj. Například Josef Křivánek se kategoricky odmítal doznat k záškodnictví a k poslednímu

28 DVOŘÁK, Jan: Antonín Vodseďálek a proces s českými učiteli na Ukrajině. *Paměť a dějiny*, 2013, roč. 7, č. 4, s. 97–114.

29 DAŽO, f. 5013, op. 2, spr. 7060-P, t. 4 (2920), Obvinitelnoje zaključenije po dělu češkojvojenno-povstančeskoj organizacii. Žytomyr, UGB-UNKVD po Žytomyrskoj oblasti 1938 [62 s.], s. 1–3; KOPIJČENKO, Larysa A.: *Represiji sered českocho naselelnja Žytomyrščyny*, s. 18.

protokolu dokonce připsal tužkou, že žádá o nový výslech, protože ten původní dokončil jiný vyšetřovatel. A označil vyšetřování za nedostatečné a jednostranné. Stížnost putovala přes oblastní prokuraturu až k soudu, ale odtud se záhy vrátila zpátky na Andrušivské okresní oddělení NKVD. V Krivánkově spisu se objevila poznámka, že by měl být opravdu znovu vyslechnut, aby se prověřila i možnost, že je členem „organizované trockisticko-pravicové formace“, na niž se ho posledně neptali. A že už se nesmí připustit, aby obviněný pomlouval vyšetřovací orgány. Náčelník oddělení Trofimcev nakonec Krivánkovu vyšetřovateli Popovovi sdělil, že obviněného je možno začlenit do skupinového případu a zanést do společného spisu. Tak se i on stal „příslušníkem“ české povstalecké organizace.

Zdá se, že vyšetřovatelé se při falzifikaci nového případu vskutku výrazně inspirovali oním „vzorovým“ českým procesem z roku 1931: nejen že z něj vytáhli hlavní aktéry jako zakladatele a inspirátory nové organizace, ale převzali i metody podvrtné činnosti, tedy styky s Československem a špionážní rezidenturou na československém konzulátu v Kyjevě. Prostřednictvím cestovní kanceláře Inturist měl v letech 1936–1937 na Ukrajinu přijíždět rezident Josef Vlasák, aby zde rozvíjel českou kontrarevoluční činnost, a Josef Jandura byl ve spojení s tajemníkem českého konzulátu v Kyjevě, jistým Chasusem, od kterého dostával příkazy „k praktické kontrarevoluční činnosti“. Ta nebyla sice nikde blíže specifikována, nicméně spis předpokládal, že vytvořené družiny mají za úkol *seskupování českých povstaleckých kádřů, jejich přípravu na ozbrojené povstání v době intervence ze strany Německa, a provádění výzvědné práce na území SSSR v zájmu československé rozvědky*. Pro jednání mimosoudní „trojky“ ostatně nebylo moc konkrétních důkazů

Jedna ze stran dokumentu obsahující seznam všech 80 lidí odsouzených a popravených v rámci případu údajně „české vojensko-povstalecké špionážní organizace“ Foto: DAŽO

zapotřebí, zcela postačilo závěrečné shrnutí případu, vymyšleného a vyrobeného přímo v úřadovně žytomyrské oblastní správy NKVD. *Vyšetřováním tohoto případu byly odhaleny a zlikvi-*

dovány 4 povstalecké družiny a 12 „odboček“. A samozřejmě i seznam oněch osmdesáti obviněných, jejichž vina se charakterizovala alespoň v podobě několika řádek dobových fráží.³⁰

30 KOPIČENKO, Larysa A.: *Represiji sered českého naselennja Žytomyrščyny*, s. 4 a 14.

Zatýkali je od 17. února do 7. srpna 1938 nejen v Žytomyru a okolí, hlavně v České Krošni, ale i v českých střediscích v Andrušivském, Korostyšivském, Čerňachivském, Malynském a Červonoarmijském okrese Žytomyrské oblasti. Po prvních osmi zatčených v polovině února 1938 se hlavní zatýkání soustředilo až do května, června a července, přičemž nejvíce zatčení (celkem 13) v jednom dni proběhlo 13. května a 28. června 1938. Při pohledu na sociální postavení zadržených je zřejmé, že mezi nimi již téměř chybí zástupci české inteligence, protože ti byli podrobeni politickým represím mezi prvními. Podle výpočtu ukrajinských historiků k obviněným patřilo 42 kolchozníků, 12 dělníků různých závodů, 5 zámečnicků, 3 účetní, 3 stolaři, 2 řidiči, jeden listonoš, obuvník, tesař, učitel a několik pracovníků různých institucí. Nejstaršímu bylo 67 let, nejmladšímu 28 let. Pouze 4 z nich byli členy komunistické strany, z níž byli hned po svém zatčení vyloučeni. Ke shledání jejich viny posloužil některý z oněch „politických“ článků Trestního zákoníku USSR, zvláště 54-1a, 2, 7, 9, 10, 11. Žaloba byla vyhotovena 26. července 1938 s návrhem, aby byla postoupena „k projednání NKVD SSSR v rámci příkazu č. 00485“. Dokument podepsal náčelník útvaru III. oddělení UGB [Správa Státní bezpečnosti] UNKVD seržant státní bezpečnosti Maňko a svůj souhlas připojil i náčelník III. oddělení UGB UNKVD nadporučík státní bezpečnosti Fedorov.³¹

V té době se však v Žytomyrské oblasti už několik měsíců, od května 1938, zasedání oblastní „trojky“ NKVD vůbec nekonala, a vyšetřo-

Místo masového hrobu v Žytomyru, v němž jsou mezi dalšími oběťmi Velkého teroru pochováni také Češi popravení 28. září 1938. Dnes je připomíná tento památník.

Foto: Štěpán Černoušek

vatelé si zřejmě uvědomovali, že podklady shromážděné obžalobou by na jednání mimosoudní „dvojky“ či Vojenského kolegia Nejvyššího soudu asi neobstály. Nakonec přišel v polovině září 1938 už zmíněný příkaz o zřizování „zvláštních trojek“ UNKVD, jež měly co nejrychleji „dokončit“ všechny případy zatčených, které byly již přivedeny do fáze obžaloby. První zasedání „zvláštní trojky“ UNKVD Žytomyrské oblasti se konalo 20. září 1938, kdy bylo odsouzeno všech 350 obviněných k trestu smrti. „České družstvo“ přišlo na řadu hned na třetím zasedání „zvláštní trojky“ 22. září 1938, kdy bylo souzeno 408 osob, a ani toho dne nepadl jiný výrok než trest smrti.³²

K vykonání rozsudku, tedy k zastřelení všech osmdesáti odsouzených³³, došlo 28. září 1938, zvláštní náhodou zrovna na svátek českého patrona svatého Václava, jehož památce byl zasvěcen i katolický kostel v České Krošni, dobře známý i mnoha popraveným.³⁴ Podobně smíšené pocity vzbuzuje i podivné načasování této největší hromadné popravy Čechů v tehdejší Sovětské svazu do dnů, v nichž se v Mnichově zrovna schylovalo k jednání o osudu Československa, jemuž Sovětský svaz nabízel svou pomoc. Tehdy se však o tomto zločinu nikdo nedozvěděl, ba i příbuzní obětí poznali pravdu až po mnoha desetiletích, většinou až v devadesátých letech.³⁵

31 LUTAJ, Majja: *Čechy na Žytomyrščyni*, s. 19; DAŽO, f. 5013, op. 2, spr. 7060-P, t. 4 (2920), Obvinitelnoje zaključenije po delu češskojvojenno-povstančeskoj organizaciji. Žytomyr, UGB-UNKVD po Žytomyrskoj oblasti 1938 [62 s.], s. 61.

32 *Trahiční storinky istoriji Žytomyrščyny 1917-1980-čh roku*, s. 35.

33 Stručné životopisy 80 popravených viz BORÁK, Mečislav: *Zatajené popravy*, s. 114-123.

34 *Trahiční storinky istoriji Žytomyrščyny 1917-1980-čh roku*, s. 40.

35 O represích uplatňovaných vůči rodinným příslušníkům obětí hromadné popravy a o strastech spojených se zjišťováním pravdivých informací o osudech popravených viz kapitola „Obtížné hledání pravdy“ in BORÁK, Mečislav: *Zatajené popravy*, s. 123-130.